

J. L. FISCHER

ZÁKLADY POZNÁNÍ***Kus autokritiky**

I když se dnes, téměř po třiceti letech, jen velmi nesnadně vžívám do své tehdejší situace, kdy jsem rozepsal „Základy poznání“, natolik si vzpomínám přec, že nevyjasněnost právě v nejzávažnějších otázkách filosofických, jimiž byly pro mě tehdy především problémy noetické, ležela na mně přímo mučivou tíhou. Musil jsem se proto — pro spásu své duše, jsem si říkal o něco později — vrhnout do celé té nezvládnuté džungle přímo po hlavě, měl-li jsem vůbec normálně dýchat. Mohl bych mluvit přímo o přetlaku, jemuž jsem byl vystaven. To samo o sobě by nebylo ničím špatným ani hodným hany. Teprve překotnost, s níž jsem se poddal tomuto tlaku, byla přinejmenším povážlivá.

Jsme-li starší, je alespoň jistá pravděpodobnost, že jsme se naučili být trochu trpěliví a že se nenamáháme lámat problémy přes kolena. Tak prozíravý jsem ještě nebyl.

Z tohoto přepětí, z této chtivé netrpělivosti a nedočkavosti vznikaly mé „Základy poznání“, myšlené jako první díl trilogie: „Soustava skladebné filosofie na podkladě zkušenosti“.

I když jsem se do práce vrhl střemhlav, nevrhl jsem se do ní bez přípravy. Byl jsem informován zevrubně o stavu tehdejšího filosofického myšlení a ještě zevrubněji o tehdejší psychologii a byl jsem informován zhruba i o tehdejší sociologii. Velmi povrchní byly však mé znalosti ve všech oborech věd exaktních a ve svém spěchu jsem nedovedl najít dost času, abych tyto své mezery vyplnil. Ke všemu jsem přezíral, ano bagatelizoval všechna studia logická, hodně pod vlivem svých gymnasijských zkušeností, které mi dovedly tuto disciplínu tak znechutit, že jsem v ní nespatořoval víc než bezduchý, zhola zbytečný, ať nedím nesmyslný suchopár.

Od té doby jsem se sice naučil na všechny takovéto tautologické systémy dívat méně přezíravě, dokonce jsem se naučil oceňovat i starou sylogistiku Aristotelovu a skoro zahanbeně se přiznávám, že jsem mohl v „Základech poznání“ konstruovat (na str. 158) „sylogismus“, který vůbec není sylogismem a z něhož proto také nevyplývá žádný závěr.

Vůbec, hledím-li na celý tento svůj pokus, nejraději bych popřel své autorství, tolika chyb a omylů jsem se tam dopustil.

* Kapitola z dosud nepublikovaných *Listů o druhých a o sobě*. (Poznámka redakce)

A přece, ať chci či nechci: zde jsem vskutku položil základy k své budoucí syntézi, dokonce základy tak nosné, že jsem později nedělal vlastně nic jiného, než zpřesňoval, rozváděl a hlavně zbařoval celé řady omylů.

Protože však dnes vidím především (a někdy dokonce jen) tyto omyly, začnu s nimi.

Většina z nich spadala na účet zcela prosté okolnosti, o níž jsem se již zmínil, totiž že jsem opomenul podrobit rozboru ústřední pojmy, s nimiž jsem operoval napořád, pojmy „kvality“ a „kvantity“.

Jakžtakž jsem tušil, že kvalita je vyznačena heterogeností, rozrůznorodostí, kvantita proti tomu homogeností, stejnorodostí, ale ani tento rozdíl mi nevystupoval s dostatečnou zřetelností, takže mi ucházela i řada důsledků, odtud vyplývajících.

Protože jsem osnoval své konstrukce more quasi-dialectico, vyrobil jsem i toto quasidialektické „krátké spojení“: Bylo-li myšlení doznívající epochy poznamenáno kvantitativností a má-li hledaný nový způsob myšlení být veskrzně poznamenán kvalitativností, pak prostě byl Bergson úplně v nepravu, obvinil-li intelekt, že je zatížen hmotou a geometrií, kdyžtž třeba nyní proti tomu postavit předpoklad právě opačný, že intelekt hmotě-kvantitě nerozumí, protože je bytostně kvalitativní.

Proti tomu věděl jsem již tehdy, že intelekt je záležitost „vztahování“, v tom smyslu a natolik, že „racionální je pouze vztah a skutečnost jen potud, pokud je zasažitelná — nějakým — vztahem“, jak jsem vykládal svým posluchačům. Stejně tak jsem již v „Základech“ viděl docela jasně, že „logicky“, tj. intelektuálním vztahem nemůže být žádná realita ani ponována, ani negována, ani — to mi bylo jasné nedlouho potom — redukována.

Věděl jsem také, že každé „vztahování“ předpokládá něco, co by bylo vztahováno, tedy nějaké mimovztahové momenty, a opět jsem opomenul zastavit se u této otázky. Kdybych se byl zamyslel nad ní, byl bych býval viděl, že „kvalita“ jako konkrétní určenost všech rozlišitelných dat je právě pro svou konkrétnost v poměru „protivnosti“ ke všem pleno sensu intelektuálním vztahům, tedy že „kvalita“ a „vztah“ se chovají „dialekticky“.

Věděl jsem sice již tehdy — a také vyložil —, že takzvané „podstatné“ znaky tzv. „pojmu“ jsou určovány souvislostí, do nichž řadíme příslušná data, takže jedno a totéž datum může mít různé „podstatné“ znaky podle různých souvislostí, do nichž je zařazováno, byl jsem tedy na nejlepší cestě, abych se dobral teorie „abstrakce“, ale tento krok jsem už opět neudělal.

Jinak bych byl musil nejen zjistit, že „abstraktnosti“ našich pomyslů přibývá úměrně s jejich „obecností“, tj. se stupněm jejich aplikovatelnosti, nýbrž také že v těchto krajně obecných polohách se intelekt pohybuje nejpohodlněji, tj. nejpřiměřeněji, že jsou pro něj „nejprůhlednější“, tedy „nejracionálnější“. A byl bych také pochopil smysl toho, co je — ve zformalizovaných disciplínách — nazýváno exaktností.

Jestli jsem proti tomu se vši emfasi tvrdil, že „kvantitě“ intelekt nerozumí, za to „kvalitě“ natolik, že čím kvalitativněji jsou napojeny jeho vztahy, neměl jsem sice tak zcela nepravdu. Dopustil jsem se však jen

jednoho nedopatření: že jsem za krajně racionální prohlásil souvislosti, jimiž je postihován „reálný smysl“ poznávaných skutečností, zatímco nesporně racionálním vztahům „formálním“ jsem jejich racionálnost upíral. Přitom není zcela bez ironie, že jsem rozlišoval – dokonce se vši žádoucí přesností – mezi smyslem „logickým“ (lépe: „inteligibilním“) a „reálným“. Je tomu tak, že jsem jako kritérium „racionálnosti“ stanovil stupeň postihování reálného smyslu (poznávaných dat), zatímco jsem souvislosti vyznačené pouze logickým (inteligibilním) smyslem traktoval se svrchovanou přezíravostí.

Cítil jsem se k tomu oprávněn okolností, že „reálná kvantita“ zůstává pro intelekt neprůhledná a dovozoval, že je-li přesto pojmově kladena, stane se nutně neměnnou a jedinou „substancí“, chovající se jako eleatské „jedno a vše“.

Zde byl zase jen jeden omyl: takto, po eleatsku, se chová jakýkoli zpředmětněný pojem, protože intelekt vše, cokoli se pokusí vymezit, „statizuje“. Nejzajímavější na věci je, že i toho jsem si byl vědom, dokonce mnohem dříve, než jsem rozepsal „Základy poznání“. A sám bych jen těžko pochopil, proč jsem upustil od svého lepšího poznání, kdybych si nezpřítomnil své tehdejší dialektické neumění. Protože vše je poznamenáno kvalitativností, musí být poznamenán také intelekt, takže nemohou být v právu ani Bergson, ani Meyerson, prvý se svým znečeněním intelektu, druhý se svým tvrzením, že každý racionální výklad skutečnosti je vlastně jen identifikací neidentického. Proti Bergsonovi jsem měl pravdu jen potud, že – jednak – jeho intuice je bankrotem všeho poznání, jednak potud, že intelekt se chová zcela lhostejně k tomu, co váže, takže racionálně smysluplné mohou být nejrůznějšího druhu souvislosti, i když jsou naplněny – abych se vyjádřil svou tehdejší terminologií – „materiálně-kvalitativně“. Proti Meyersonovi jsem však pravdu neměl a přiznal jsem si to také, sotva opadlo mé prvé opojení z domnělé kvalitativní zatíženosti intelektu. Opadlo dokonce velmi záhy.

Než pokročím dále ve výčtu svých tehdejších omylů: omyl, z něhož jsem se právě vyznal, mě dovedl k tvrzení, že „když není možno kvantitativně zredukovat realiter, není nemožno učinit tak idealiter, tj. nazírat na skutečnost, jakoby byla ryze kvalitativní, tedy opakovat starý pokus naturalismu, jenomže obráceně. Jeho výsledkem se stane pomyslná kvalitativní, dosazená na místo kvantitativní: tedy postup, tak markantně charakterizující současnou fyziku. Jako dříve kvalitativní, je zde zredukována kvantitativní, jinak: skutečnost „odhmotněna“, převedena na pouhý „kvalitativní“ náhled, připodobněná nyní ideálními útvary matematickým, které se v této souvislosti objevují být stejně tak ideálními kvalitativními, jako dříve mohly být považovány za ideální kvantitativní“ (str. 167). Je to hotová snůška vyložených nesmyslů, za něž jsem byl také právem kárán (v České myslí XXVII, 1931, str. 372). Tužil jsem sice, že bude asi nějaký rozdíl mezi „klasickou“ a „relativistickou“ fyzikou, ale ani jsem tehdy nechápal, v čem by vlastně byl, ani jsem proto nedohlédal dalekosáhlých filosofických důsledků, vyplývajících z této nové fyziky. Na svou omluvu bych mohl dodat jen, že si jich fyzici sami nejsou vědomi dodnes.

Dalšího omylu jsem se dopustil ve svém chápání tzv. principu „identity“. Domníval jsem se, že tento princip lze přímo vyvodit z toho, co

jsem nazýval (skladebnou) intencí intelektuální. O různého druhu „intencích“, jimiž se to v „Základech“ hemží, bude ještě řeč. Pokud jde o intelektuální funkce, jsou sice i ony vyznačeny intencionalitou, ale jen z ní stěží lze vydedukovat princip identity, jak jsem se domníval. Intelektuální vztahy, které vytýkáme, platí totiž teprve tehdy, činí-li zadost momentu „zdůvodněnosti“. Protože skrze něj dochází k zdůvodňování všeho (tj. všech kladených souvislostí), zůstává sám nezdůvodnitelný. Z rozboru „zdůvodněných“ výpovědí vyplyne však, že plně zdůvodněný – plně racionální vztah je ten, který se (v momentech, jež svazuje) zvrací v sebe, tedy vztah „reflexivní“, jímž je vztah „identitní“. Natolik, že vše, co by jakkoli přesahovalo tuto identitnost, zůstává (plně) nezdůvodněné, tedy do jistého stupně a-racionální. Odtud „tautologičnost“ všech zformalizovaných systémů, ale odtud také nemožnost plně zdůvodnit fakt změny.

I to jsem nezřetelně tušil již dříve a také se k tomu co nejdříve zase vrátil.

Poněkud méně závažný byl další můj tehdejší omyl, který jsem přirozeně rovněž považoval za velký objev, totiž předpoklad, že poznávací funkce jsou primárně „autotelické“, nejsrozumitelněji bych řekl: samoúčelné, tedy že se chovají „esteticky“, vlastně „ludicky“ (jako hra, „hravě“). Je sice pravda, že během kulturního vývoje došlo k „autizaci“ – „autonomizaci“ intelektuálních funkcí (v tzv. „čisté teorii“). Ale z této okolnosti ještě dávno nevyplývala „výrazovost“ poznávacích funkcí, nejméně dokonce jako jejich znak primární. Na vysvětlenou spíš než na omluvu tohoto omylu chtěl bych dodat, že mě k němu dovedla okolnost, po mém soudu nepopěrná, totiž že skutečnostní útvary svědčí ve velké řadě případů a ve všech skutečnostních oblastech o („estetické“) tendenci k „výrazovosti“ (mám-li užít svého tehdejšího termínu).

Tím sice není řada mých omylů vyčerpána (k poslednímu závažnému se ještě vrátím), ale většina zbývajících je celkem podružného rázu.

Tak jsem byl zcela v právu, když jsem předpokládal „intencionálnost“ všech psychických aktů, jako jsem byl v právu, předpokládal-li jsem, že nesou vesměs znaky „funkcionálního“ podmínění (ve smyslu mé definice pojmu „funkce“). Mluvil-li jsem místo o „intencionálnosti“ a „intencích“, byl to jen terminologický rozdíl. Rozhodně však bylo zbytečné, resp. nadbytečné mluvit o „skladebných“ intencích, protože takové byly přece ex definitione. Poněkud pochybnější bylo rozlišovat jich celou řadu. Sugeroval jsem tím dojem, že všemi těmi svými intencemi fingují entity, které přece žádnými samostatnými entitami nebyly. Snad bylo přípustné rozlišovat specifické intence, kde se vidíme nuceni rozlišovat různého druhu psychické procesy. Ale vždy je si třeba být vědom toho, že takovýto „přesným“ rozlišením nic analogicky přesného realiter neodpovídá (elementární poznatek, které jsem si ve své klasifikační horlivosti zdaleka nebyl vědom). Proti tomu bylo velmi pochybným počínáním chtít rozlišovat zvláštní intence prostorovou a časovou. Jako v řadě jiných případů byl jsem i zde poplatný špatné předloze Kantově. Na druhé straně těch několik stránek, věnovaných „času“ a „prostoru“, patří k nejlepším z celé knihy, i když mi zatím ještě ucházely poslední konsekvence poznatků, které jsem se pokusil stanovit. Směřovaly k důkazu, že to, co nazýváme „časem“ a „prostorem“, je jednak čímsi reálným, jednak něčím

skrz na skrz kvalitativně poznamenaným, ponechám-li stranou ostatní, přinejmenším bystré postřehy, tam nadhozené.

Nějak obdobně tomu bylo i s mým rozlišováním „významových soustav“. Těžko bych je mohl odmítat v merituu věci, i když dnes místo o významových soustavách představitivých raději mluvím o představitivých „shlucích“. Proti tomu utřídění významových soustav, které jsem označoval jako „předmětné“ (v běžné terminologii by znělo: „vědecké“) i spojené s tím rozboru smyslu „logického“ a „reálného“, z nichž rezultovalo pořadí racionálnosti jednotlivých těchto soustav (počínaje formálně kvalitativními přes formálně kvantitativní po materiálně kvalitativní), znamenalo pokus, který jsem sice mohl zpřesňovat v detailech, který však — pro mě osobně — zůstal výtěžkem definitivním.

Stejně tak bezpečným základem, který jsem se nadále pokoušel jen zpřesňovat, byly výtěžky prvních kapitol, že to, co nazýváme smyslovými kvalitami, není v jejich konkrétní danosti nikterak redukovatelné, proto ani redukovatelné na kvantitativní vztahy, jak předpokládala exaktní přírodověda, takže dělení těchto kvalit na primární a sekundární je zhola bezpředmětné. Úplně bezcenná není ani kapitola věnovaná rozboru toho, co nazýváme Já, i když je v mnohém ohledu poplatná objevným rozborům Jamesovým. Proti tomu kapitola o zájmové náplni individuální byla sem začleněna neprávem z toho prostého důvodu, že tato náplň, resp. její diferenciacie, je natolik podmíněná vlivy sociálními, že v individuálním kontextu zůstává neřešitelná.

Uhrnem: při všech chybách a nehledě k poněkud naivnímu, resp. naivně udivenému způsobu, jímž jsem uváděl své skutečné i domnělé objevy, není bilance tohoto prvního mého pokusu o filosofickou syntézu zcela negativní. Stejně tak totiž jako jsem se v některých otázkách zásadní důležitosti přímo trapně mýlil, stejně tak jsem v jiných neméně závažných otázkách byl — alespoň — v nejhrubších obrysech — v právu.

Neporadil jsem si sice vůbec s metodickou problematikou věd exaktních, všude jinde však, zejména v oblasti sociální, jsem cítil pevnou půdu pod nohama.

Vlastně i zde poněkud neprávem.

Stále totiž jsem podléhal velmi starému a velmi zakořeněnému předsudku, že věda jen „neosobně“ konstatuje „co je“, takže je neschopna, resp. nekompetentní v rozhodování o tom, „co býti má“, jinými slovy, že věda mluví jen a jen v „indikativech“, zatímco axiologickým disciplinám by příslušelo mluvit v „imperativech“. A protože jsem toto axiologické právo nepřestával reklamovat pro filosofii, nepřestával ani pro ně existovat předěl mezi vědou a filosofií. Doménou vědy stále měly být „poznatky“, doménou filosofie „názory“, jak zněla má dřívější terminologie.

A to byl poslední, možná že nejzávažnější omyl, jehož jsem se dopustil v „Základech poznání“.

Dopsal jsem je v Olomouci v září 1930 a připsal Fr. Krejčímu „z úcty i nesouhlasu“.

Fr. Krejčí přece byl v mých očích jedinou naší filosofickou osobností, zcela bez ohledu na to, nakolik byl či nebyl — ve filosofickém ohledu — odvozený. Viděl jsem především jeho ostře řezaný lidský i filosofický

profil, jeho tvrdý — až dogmaticky tvrdý — smysl pro důslednost a právě jemu jsem se cítil nejvíce zavázán — jako jeho nástupce.

Cítil jsem se k němu přitahován — sám nehotový a rozevlátý na mnoho stran — pro jeho vyhraněnost. A rád jsem ho vyhledával — v jeho ústraní na Vořechovce — při svých poměrně řídkých cestách do Prahy.

Byl jsem si sice vědom, že někdo tak vyhraněný jako Fr. Krejčí nemůže porozumět názorům v tolika ohledech se lišících od jeho vlastních. A také jsem nečekal, že by věnoval knize, jemu věnované, souhlasný či jen příznivý posudek. Ani bych se nebyl býval cítil dotčen, kdyby jí byl odmítl.

Místo toho vyšel v České myslí, jím redigované, stručný posudek. Nevadilo mi, že byl negativní, protože v tom, co vytýkal, byl v právu. Ale přímo mě bolelo, že tuto kritickou službu mi neprokázal Fr. Krejčí sám.

A ve své uražené ješitnosti jsem zanevřel na něho.

Naštěstí neprávem.

Až když bylo pozdě, zjistil jsem, že ve své knize „Politika a mravnost“ (1932) mi věnoval celou řádku polemických sice, ale vlídně míněných a vše jen ne přezíravých stran.

Zjistil jsem to bohužel příliš pozdě. Ale bohudík, že jsem zjistil.

A bylo mi i smutno i stydno při tom.

(Psáno roku 1958)

DIE GRUNDLAGEN DER ERKENNTNIS

(Stück einer Selbstkritik)

Der Artikel stellt ein Kapitel aus einem bisher noch nicht publizierten Buche „Betrachtungen über mich und über andere“ dar. Der Autor kehrt hier zu seinem Buch „Die Grundlagen der Erkenntnis“ zurück und äußert sich über die Stellung dieses Werkes in seiner eigenen philosophischen Entwicklung.